

ФУНКЦІЇ СИМВОЛУ
В КОЛЕКТИВНІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ПРАКТИЦІ:
ПОГЛЯД З ПОЗИЦІЇ ФЕНОМЕНОЛОГІЇ
ТА СОЦІАЛЬНОГО ІНТЕРАКЦІОНІЗМУ

У статті досліджено функції символізму в колективній політичній практиці, й передусім ті, що є методологічно важливими для теоретичного аналізу здійснення символічного управління суспільством, а саме – пов'язані із фундаментальним явищем влади у соціальних відносинах. У цьому аспекті пропонується таке розуміння символізму, де визначальним є його дуальність: як системи соціальних відносин та системи значень, що в світлі функціонального аналізу постають одночасно як інструмент інтеграції та дезінтеграції політичної спільноти.

Ключові слова: символ, символізація, символічна форма, символічні відносини.

Olha Slavina. Functions of symbol in the collective political practice: a view from the perspective of phenomenology and social interactionism.

The functions of symbolism in the collective political practice are researched in the article, and primarily those of them that are methodologically important for theoretical analysis of exercise of symbolic social control, namely related to fundamental phenomenon of power in political relations. In this aspect, it is offered such an understanding of symbolism, where the determining factor is its duality: as a system of social relations and system of values that in the light of functional analysis appear simultaneously as an instrument of integration and disintegration of the political community.

Keywords: symbol, symbolization, symbolic form, symbolic relations.

Реальність сприймається й мислиться людиною як неідеальна відносно уявного ідеалу. Так, у Ж. Лакана вона є не репрезентацією, а відсутністю. Людина уявляє, конструює свою реальність як протиставлення своєму омріяному ідеалові. Це ідеальна форма

символу, де по обидва боки виявляється – «порожнеча протиставлених дзеркал», допоки щось не буде поставлено між ними. Коли якийсь зміст займе це місце, кожне із дзеркал відобразить переважно той бік цього змісту, який є найближчим до нього, й меншою мірою – віддалений бік. Людина ж, яка використовує символ як засіб пізнання, спостерігатиме це помножене на чотири зображення двоєдиного у своїй символічній основі предмета.

Говорячи про символ з точки зору його змісту, тобто здатності здійснювати переформатування деякого змісту в знання, ми маємо на увазі когнітивний процес як певний коловорот смислу. На його першому етапі потреби людей задовольняються за допомогою реальних життєвих відносин. На другому, більш важливому, ці відносини абстрагуються й об'єктивуються в ідеальних образах і правилах, сумарне навантаження яких виявляється в ідеології, ритуалах, етикеті, де необхідне (смысл) надбудовується над сущим. На третьому етапі норми реалізуються в нових реальних життєвих відносинах (перетворюючи їх) й тим самим опредметнюються. Смысл відчужується від своєї матеріально-ідеальної форми (слів, правил). Належне (необхідне), реалізувавшись у сущому, перестає бути таким, а стає замість цього (хоча б частково) самим сущим (повсякденним). В результаті, на четвертій стадії, з'являється новий смысл, вільний від форми, що знаходить своє вираження, за висловом С. Кіркегора (Søren Aabye Kierkegaard), у «прозорості екзистенції», або у відношенні «я – ти» (за М. Бубером (Martin Buber)). Для цього нового смислу притаманне розпредмечування. Цей новий смысл закріплюється в нових реальних життєвих відносинах, з яких знову буде виведено «належне» й протиставлене «сущому» у формі ідеальних образів, концептів, ідей, абстрактних понять.

Символ не просто виробляє, а виробляє вибірково певне знання, вселяючи часом хибні уявлення про сфери можливого пізнання. Кажучи про знання, цікаво порівняти позицію М. Фуко щодо класичного розуміння знання (суть останнього – протиставлення знання незнанню). Таке порівняння відкриває проблемне поле: про що, маючи на увазі знання, ми можемо говорити, а про що, дотримуючи застереження Л. Вітгенштейна (Ludwig Josef Johann Wittgenstein), нам варто мовчати? Відповісти на це питання в аспекті конструктивістського потенціалу символу нам допоможуть такі міркування.

Вихідним пунктом розгляду проблеми «символічного» взагалі й у політичній сфері зокрема є припущення про те, що на сьогодні у політичній філософії немає інтегрованої теорії соціальної символіки. Відповідно до Р. Будона (Raymond Boudon) та Ф. Буріко (François Bourricaud) основною причиною такого стану є діаметральні відмінності розуміння символізму [2, с. 547]. З одного боку, символ відсилає до уявного, відходячи від реальності, а з другого – пов'язаний із когнітивним кодом, що підкріплюється культурою. В класичному дослідженні Е. Кассіпера (Ernst Cassirer) ці дві протилежні тенденції виступають складниками процесу символізації. Своєю чергою, Ю. Габермас (Jurgen Habermas) також пропонує концептуальне поле, де символічні смисли існують між значимими образами та чистими когнітивними смислами [9, с. 18]. Ця двозначність також нашоухе на розмірковування про те, чи є символічне ідентичним до семіотичного, або ж відмінне від нього.

Ще одна проблема теоретизації проблеми «символічного» пов'язана, на думку Д. Дункана (Hugh Danziel Duncan), із тим, що в соціально-гуманітарних науках вивчення змісту символізації, або ж інтерпретації смислів, переважане дослідженнями символічних форм і функцій символізації [5, с. 7]. Нині такі праці, як, скажімо, дисертація Е. Дюркгейма (Emile Durkheim), опрацьовуються дуже ретельно, хоча ми знаємо достатньо багато про взаємозв'язок владних відносин і символічних дій у суспільстві [4].

Де кілька десятиліть тому в праці А. Шютца (Alfred Schutz) «Символ, реальність і суспільство» (1962) були коротко викладені найважливіші питання, що так чи так порушувались у дослідженнях феномену символізації. Можна, звісно, апелювати до більш сучасних авторів, як-то К. Гірц (Clifford Geertz) і М. Дуглас (Mary Douglas), але точне Шютцівське формулювання всепроникної плутанини навколо чотирьох фундаментальних питань стосовно «символічного» й досі в силі. Отже, основні дебати ключових дослідників символізації точаться навколо таких аспектів:

- різні способи розуміння процесу символізації;
- різні погляди на співвідношення між тим, що означає, та тим, що позначає, або символом і смислом;
- різні визначення «символу» та «знаку»;
- різні поняття інтерсуб'єктивності знаків і символів.

Поміж питань, поставлених А. Шютцем, одне має фундаментальний характер і є особливо важливим для цієї розвідки: чи символ виробляє суспільство та громаду, або ж він ними виробляється? Варто сказати, що дослідник виходить за рамки цієї альтернативи, яка видається йому занадто спрощеною, й стоїть на позиції про наявність складних взаємовідносин між суспільством і системою символів, де символи, що виробляються в суспільстві, впливають на його структуру [18, с. 292]. Така об'єктивна, реляційна, системна точка зору, якщо її послідовно застосовувати до дослідження соціальної символіки, призводить до відкриття складної системи, яку П. Бурдьє (Pierre Bourdieu) називає символічною соціальною системою [3, р. 237]. Але, на противагу, послідовники А. Шютца – П. Бергер (Peter L. Berger) і Т. Лукман (Thomas Luckmann), що нехтують відмінностями між структурою та культурою суспільства, культурною системою та соціально-культурними взаємодіями, сконцентрували увагу на поясненні лише одного аспекту цього процесу – суспільного вироблення символічних смислів дійсності. Тобто тут ми бачимо відсилення до другої частини тієї дихотомії, що була поставлена вище, а саме: чи виробляється символ суспільством? Це питання припускає символічну побудову суспільства, яка, своєю чергою, не зазнала в політологічній теорії систематичної розробки.

Загалом, політологічна теорія повниться запитаними, пов'язаними із процесами семіозису – створенням та функціонуванням смислів. Так, фінський дослідник Р. Гейскала (Risto Kalevi Heiskala) здійснює їх групування тільки у двох напрямках – феноменологія та функціоналізм [13]. Але ми мусимо зазначити, що між суб'єктивним досвідом інтенціональних, інтерсуб'єктивних значень феноменологів та об'єктивованими структурами значень функціоналістів є ще й сфера значимих взаємодій і колективних дій різного рівня організації. Отже, не можна нехтувати й третім шляхом – інтеракціоністською орієнтацією. У даному контексті проблеми розкривається актуальність теоретизування на основі символічного інтеракціонізму, що був розроблений А. Штраусом (Anselm Strauss). Він розглядав соціальну символіку не тільки як міст між різними соціологічними та політологічними орієнтаціями, але й як інтердисциплінарну

платформу. У своїй ранній праці «Дзеркала та маски. Пошук ідентичності» (1969) він доходить двох важливих висновків. Вони засновані на переконанні, що інтеракціоністський підхід у соціальній психології може бути корисний у багатьох сферах досліджень. По-перше, тому що він поєднує символознавчий підхід із дослідженням соціально-політичної організації, а по-друге, вивчення символів може привести до злиття різних теоретичних підходів, створення нових пізнавальних можливостей [20, с. 178]. Тому ще занадто рано робити заяви про евристичне вичерпання цієї орієнтації [7, с. 61–87].

Тези, сформульовані А. Штраусом, можна згрупувати у чотири блоки: положення стосовно комунікації, положення про походження груп і мінливість значень, положення про взаємозв'язок індивідуальних і групових дій у комунікації, положення про соціальні світи, створені внаслідок комунікативної дії.

У положеннях стосовно комунікації в групі стверджується, що комунікативна дія є колективним процесом. В основному життя групи зорганізоване навколо спілкування. При цьому комунікація полягає не тільки у передаванні ідеї між людськими розумами, а й у визначенні спільних, колективних сенсів. Якщо дивитися глибше, група існує тільки на основі загальної символізації її членів. Положення щодо мінливості значень ставлять процес їх формування й реформування також на рівень соціальний, тобто колективний. Передусім, термінологія (загальні значення) бере свій початок у суспільних діях і уможливує їх. Далі (у користуванні) символ сповнюється значеннями за рахунок великої кількості можливостей до конвергенції та дивергенції. Потім взаємозв'язок індивідуальної та групової дії закріплюється в комунікації. Зокрема, члени групи мають можливість брати участь у скоординованих діях, оскільки вони поділяють спільну термінологію. Загалом, окремі лінії конвергенції стають частиною ширшої, колективної комунікативної дії. Таким чином, соціальні світи створюються в процесі комунікативної діяльності й виявляються вбудованими в темпоральну матрицю (історії, спадщини, колективної пам'яті, виробленої традиції).

У своїй найбільш амбіційній праці «Континуальні пермутування дій» А. Штраус дотримується погляду, що, досліджуючи

соціально-політичні процеси, доречно послуговуватися не термінами «взаємодія» (interaction) та «символізація» (symbolization), а «взаємодіяння» (interacting) та «символізування» (symbolizing). Стосовно цього дослідник робить ряд важливих висновків у положеннях щодо ключових питань соціальної символіки:

1. символи створюються у процесі взаємодії;
2. експліцитні значення (інтерпретації) складають тільки частину символізації, яка притаманна дії;
3. результати ранньої символізації (символи) переносяться на подальші взаємодії;
4. символи мають системний характер: вони створюють мережі смислів;
5. нова символізація та подальші дії генерують соціальні зміни.

Усе вищенаведене може бути зведене до трьох тез, що уособлюють переплетені властивості символів:

1. символи визначають інтеракцію,
2. символи є фреймом інтеракції (як процесу символізації),
3. символи є продуктами інтеракції.

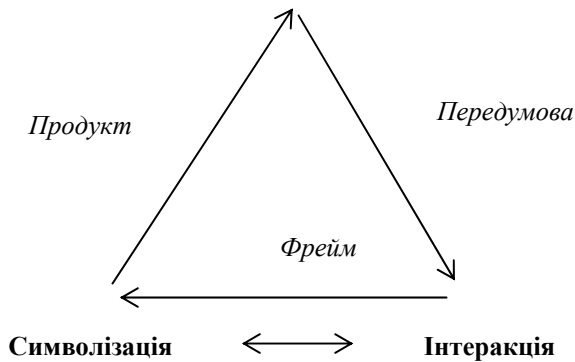

Рис. 1. Тріада атрибутів символу

Ця тріада атрибутивних властивостей символу та взаємозв'язку між ними може бути графічно представлена таким чином:

Х.Г. Соффнер (Hans-Georg Soeffner) мав рацію, коли відзначив, що А. Штраус розширює коло питань від «Чим є символ?» до «За яких обставин та інтенцій щось перетворюється на символ і як цей продукт, сконструйований соціально, підтверджується та затверджується соціально?» [19, с. 362]. Сам А. Штраус каже про це так: «У теорії дії трьома центральними питаннями стосовно символів є: 1) за яких умов та ким, з якою метою дещо (дія, подія, об'єкт, персона) повертається на символ або ж використовується як символ? 2) як цей символ підтверджується та підтримується? 3) з яким діапазоном значимих наслідків?» [20, с. 151]. Варто наголосити, що позиція А. Штрауса не є унікальною, але вона чітко виражає принципи символічного інтеракціонізму, що доволі часто помилково розглядалися як прояв методологічного індивідуалізму та суб'єктивізму [1, с. 50].

Свою чергою, Ю. Габермас (Jurgen Habermas) намагається синтезувати символічний інтеракціонізм із традицією дослідження соціальної практики. Така можливість витікає з прийняття дослідницьких перспектив і позиції символічної колективної дії й потребує відходу від інтенціональної семантики до прагматичного підходу в розгляді комунікаційних процесів. Деякі теоретики, особливо ті, що пов'язані з традицією французької соціологічної школи й натхненні працями Е. Дюркгейма, а також К. Маркса, кажуть про «соціальні фантазії» – системи репрезентацій (уявлень), що поєднують символічні норми та цінності, котрі й визначають соціальні практики. Такий підхід передбачає наявність активності (діяльності), що характеризується тісним взаємозв'язком між сигніфікаціями (символічними відносинами) та практикою, де смисл і дія не можуть бути розділені. У підсумку, можна більш точно досліджувати питання, пов'язані з тим, як символічні системи можуть продукувати соціальні конфлікти.

Інтеракціоністи розглядають функції символізації з прагматичного погляду, тобто вважаючи їх продуктивними для соціальних процесів. На їхню думку, символи співконструюють ці процеси. Тому тут можна застосувати метафору суспільної праці символів. Символи є автономні, не задіюючи для цього жодні засоби [11, с. 23]. Вони не належать ексклюзивно до того, що

К. Поппер (Karl R. Popper) назвав третім світом об'єктивного змісту мислення [17, с. 148–149]. Такий підхід був би, за висловом Ю. Габермаса, когнітивним звуженням розуміння символу [10, с. 149]. Символи, передусім, є інструментами або ж знаряддям дії [8]. Як висловився П. Ансарт у праці «Ідеології, конфлікти та влада», всі «маніпуляції всеосяжного символічного екіпімента» мають вирішальне значення для реставрації або ж трансформації суспільних відносин, і завданням нового символічного коду може стати опанування стратегічного й тактичного місця в конфлікті між конкурентними групами.

Хоча (як зазначалося вище) колективні дії, соціальні групи, соціальні світи включені до науково-дослідницької програми представників символічного інтеракціонізму, все ж слід визнати, що їхні дослідження символізації значною мірою мають мікросоціологічний характер. Вони охоплюють переважно розгляд й аналіз побудови, перетворення, реалізацію ідентичностей і соціальних біографій. Але їм бракує моделі багатовимірного аналізу форм і функцій соціального символізму на рівні соціальних спільнот та окремих індивідів. Тут буде здійснена спроба запропонувати таку модель.

Спершу слід нагадати, що аналіз функцій символізму залишається під впливом лінгвістичних теорій, присвячених дослідженню пізнавальної функції мови як базової знакової системи. Тому, розробляючи модель форм і функцій символізму в суспільних процесах, доцільно коротко розглянути найважливіші функції, що відзначаються багатьма дослідниками стосовно мови. Як відомо, ще у 1934 році К. Бюлер (Karl Buhler) виокремив три основні функції: емотивну (емоційну), евокативну (функцію виразності) й когнітивну (пізнавальну) функції, що стосуються відправника повідомлення, адресата повідомлення й реальності, в якій розповсюджується повідомлення. Усі три функції комунікації працюють на рівні психічних (ментальних) процесів. Ще одна класична модель комунікації, розроблена Р. Якобсоном (Roman Jakobson), поєднала функції меседжу з елементами комунікаційного акту й також апелювала до психічної концепції символізації [14], тобто до процесу, що відбувається у свідомості його учасників. Соціальні антрополози, наприклад, Е. Сапір (Edward Sapir), приділяли велику увагу соціальному використанню мови й її

функцій у контексті комунікабельної спільноти, але все ж таки категоризація (моделювання) релятивної (відносної) культурної реальності залишалася у фокусі їх розробок.

Справжнім проривом стало дослідження Р. Ферта (Raymond Firth). Посилаючись на праці С. Наделя (S. F. Nadel) з приводу значення символів для суспільних відносин [16], Р. Ферт намагався продовжити напрацювання в руслі прагматичного підходу. Ідучи в цьому напрямі, С. Надель виокремив три функції соціальної символіки: 1) визначення групового членства, видів соціальних відносин й очікуваної поведінки; 2) створення соціальної номенклатури; 3) інсценування значень [16, с. 262].

Ці функції значно ширше визначає Р. Ферт, виокремлюючи самовираження (expression), спілкування (communication), пізнання (knowledge) й управління (control) [8, с. 77]. При цьому найбільші зміни й інноваційність у підході дослідника полягали у виокремленні й трактуванні функції управління, пов'язаної із фундаментальним явищем влади в соціальних відносинах. Перші три функції відповідають оригінальній тріаді мовленнєвих функцій (які акцентуються лінгвістими), але Р. Ферт озброїв їх соціальним змістом і представив як функції символізму в колективній практиці. Такого роду антропологічний підхід до соціальної символіки призвів до розрізнення не тільки функцій, а й способів його проявлення, як-то дискурсивний символізм (з наголосом на функції метафори), символізм об'єктів (символічні засоби), біхевіоральний символізм (символічні дії). Таке розуміння символізму, на наш погляд, підкреслює його дуальність: як системи соціальних відносин і системи значень, які у світлі функціонального аналізу постають одночасно як інструмент інтеграції та дезінтеграції.

Крім того, доречно поглянути на символізм з погляду здійснення колективних дій. Так, на відміну від антропологів, представники соціологічної школи, починаючи з Е. Дюркгейма, були зорієнтовані на розгляд не стільки функцій, скільки переважно на виявлення символічних форм. Зокрема, А. Саломон (Albert Salomon) продемонстрував, що дюркгейміанські колективні репрезентації включають три форми: колективні символічні уявлення, символічні афектації (враження, почуття, емоції) та символічні спогади (колективна пам'ять). Отже, є привід іще раз згадати

позицію А. Штрауса й розглядати згадані феномени в термінах дій, тобто як форми створення уявлень, формування почуттів і конструювання історичної пам'яті, а не тільки в контексті їх результатів.

Таким чином, злиття символічного інтеракціонізму з політологічною традицією школи Е. Дюркгейма вважається можливим. Спільним мостом між цими двома підходами є сама символіка, що й було продемонстровано Р. Фарром (Robert M. Farr) та С. Московічі (Serge Moscovici), які розробили концепцію соціальних репрезентацій – способів розуміння та комунікації, що створюють реальність і здоровий глузд [15, с. 19] та виступають основою людських взаємодій.

Ми пропонуємо розглянути такі три функції символізму (як в індивідуальному, так і в колективному вимірі): 1) конститутивна (установча); 2) консервативна; 3) трансформативна.

Ці функції соціальної символіки реалізуються за рахунок трьох форм символізму: колективних символічних уявлень, символічних афектацій (враження, почуття, емоції) та символічних спогадів (колективна пам'ять); а також трьох модифікацій, у яких символіка проявляється: дискурсивний символізм, символізм об'єктів, бехівеоральний символізм. Зазначені функції не притаманні символізму як такому, а радше результату, виробленому символічними формами та їх використанням у колективних діях. Розшифруємо сказане: функція конституювання смислів соціальної реальності в інституціоналізованих діях є результатом стратегії легітимації та координації певних дій. Функція зберігання значень соціальної реальності (консервативна функція) пов'язана із стратегією обґрунтування (виправдання, пояснення, захисту) політики й управління. Що ж стосується функції трансформації значень реальності, то вона пов'язана зі стратегіями делегітимації політичних цілей і мобілізацією суспільства на виконання нових завдань.

Тому Е. Халас вважає, що, відповідно, конститутивна функція, зорієнтована на колективні дії, є результатом запровадження стратегії створення родоводу (генеалогії) та канонів конкретних значень задля диференціації соціальних спільнот. Консервативна функція, своєю чергою, орієнтована на колективну ідентичність, є результатом політики, спрямованої на створення меж (відмінностей) та їх

проявів за допомогою символічних засобів. А трансформативна функція відповідає використанню стратегії ліміналізації (транзиту, перехідності) та перетворення [12, с. 199].

Такі спроможності символу зумовлені його властивостями й найперше тим, що він виражає зв'язок між елементами різного порядку: людьми та предметами; людьми, минулим, сьогоденням і майбутнім; світами та аспектами реальності. На відміну від, наприклад, образу (що тотожний сам собі), символ принципово багатозначний і прозорий за своїм змістом (подібно до ідеї в її розумінні Ж. Деррідою). Серед ознак символу вказують також на його властивість зв'язувати окремі факти та предмети зі світовим цілим (універсумом). У символічних формах окреме виявляє себе не через загальне, а через розкриття власної властивості та дії. Багатшарова символічна структура може бути прояснена, але не визначена, оскільки інтерпретація символу – це вже новий символ. Конструктивістський потенціал символу зумовлений його діалогічністю: будучи дискурсивною формою мислення, він поєднує члена суспільства з історією цього суспільства. Здатність символу бути усвідомленим міфом (тобто розумітися як знак) визначає спроможність цього знаку виконувати комунікативні функції й здійснювати їх адресно.

Також для нас становить інтерес така дослідницька технологія, як постмодерністський дискурс-аналіз, оскільки тут дискурс розглядається як синонім практики соціального конструювання. Цей підхід представлений працями Е. Лакло, Ш. Муффа, Я. Торфінга, С. Жижека, Я. Ставракакіса. Дискурси як мережеві знакові системи утворюють символічні сфери, що мають свої кордони та прикордонні області, за межами яких знаходиться «область дискурсивності». «Область дискурсивності – це резервуар для «додаткових значень», вироблених практикою артикуляції – тобто значень, які має або мав кожен знак, але які виключені певним дискурсом під час створення єдності значень» [6, с. 51].

Таким чином, можна трактувати дискурс, нав'язаний символом, як незавершену, відкриту для змін структуру, як багатоваріантний спектр артикуляцій – конгломерат, у якому, окрім уже одного разу зафіксованих значень, завжди є й інші потенційні варіанти означування, котрі можуть конвертувати структуру

дискурсу. Інакше кажучи, в дискурсі немає раз і назавжди жорстко структурованих семіотичних меж і єдино можливої схеми артикуляції. Дискурс потенційно містить можливість альтернативних варіантів артикуляції смислів і значень.

Отже, можна сказати, що символи перебувають у постійному русі, взаємодії та конфлікті з іншими символами, ведуть між собою безперервну конкурентну боротьбу за означування, за перемогу певного способу інтерпретації. Зіткнення пояснювальних символічних моделей призводить до соціальних антагонізмів. Символ, що перемагає альтернативні знаково-семіотичні формації, стає домінуючим і визначає образ дійсності, що трактується як «об'єктивний». Альтернативне знання повинно володіти низкою ознак, щоб бути конкурентоздатним порівняно зі знанням офіційним, загальновизнаним, традиційним. Воно має значне бути більш достовірним, аніж первинним; більш «дешевим» (доступним), тобто вимагати менше зусиль для його здобуття; мати значне (масове) поширення; бути простим для розуміння; володіти емоційним (значимо особистісним) забарвленням.

1. Alexander J.C. The «Individualist Dilemma» in Phenomenology and Interactionism / J.C. Alexander // *Macro-Sociological Theory. Perspectives on Sociological Theory.* – London: Sage Publications, 1985., – Vol. I. – P. 25–57.

2. Boudon R., Bourricaud F. *Dictionnaire critique de la sociologie* / R. Boudon, F. Bourricaud. – Paris: PUF, 1982. – P. 547.

3. Bourdieu P. *Language and Symbolic Power* / P. Bourdieu. – Cambridge: Polity Press, 1991.

4. Cohen A. *Two-Dimensional Man. An Essay on the Anthropology of Power and Symbolism in Complex Society* / A. Cohen. – Berkeley: University of California Press, 1976.

5. Duncan H.D. *Symbols in Society* / H.D. Duncan. – New York: Oxford University Press 1968.

6. Fairclough N., Wodak R. *Critical Discourse Analysis* / N. Fairclough, R. Wodak // *Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction.* – L., 1996. – Vol. 2.

7. Fine G.A. *The Sad Demise, Mysterious Disappearance, and Glorious Triumph of Symbolic Interactionism* / G.A. Fine // *Annual Review of Sociology.* – 1993. – Vol. 19. – P. 61–87.

8. Firth R. *Symbols. Private and Public* / R. Firth. – London, 1973.

9. Habermas J. *The Liberating Power of Symbols. Philosophical Essays* / J. Habermas. – Cambridge, Massachusetts: The MIT Press, 2001.
10. Habermas J. *Theory of Communicative Action* / J. Habermas. – Boston, Mass.: Beacon Press. 1984. – Vol. 1.
11. Halas E. *Symbolism and Social Phenomena. Toward the Integration of Past and Current Theoretical Approaches* / E. Halas // *European Journal of Social Theory*. – 2002. – №5. – P. 351-366.
12. Halas E. *Konwersja. Perspektywa socjologiczna* / E. Halas. – Lublin: Norbertinum, 1992.
13. Heiskala R. *Society as Semiosis. Neostructuralist Theory of Culture and Society* / R. Heiskala. – Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag, 2003.
14. Jakobson R. *Quest for the Essence of Language* / R. Jakobson // *Diogenes*. – 1965. – №13. – P. 21-37.
15. Moscovici S. *The phenomenon of social representations* / S. Moscovici // R.M. Farr, S. Moscovici. *Social Representations*. – 1984.
16. Nadel S.F. *Foundations of Social Anthropology* / S.F. Nadel. – London: Cohen and West, 1951.
17. Popper K.R. *Objective Knowledge, An Evolutionary Approach* / K.R. Popper. – Oxford University Press, 1972.
18. Schutz A. *The Problem of Social Reality* / A. Schutz // *Collected Papers*. – The Hague: Martinus Nijhoff, 1962. – Vol. I.
19. Soeffner H.-G. «Trajectory» as Intended Fragment: The Critique of Empirical Reason According to Anselm Strauss / H.-G. Soeffner // David R. Maines. *Social Organization and Social Process. Essays in Honor of Anselm Strauss*. – New York, 1991. – P. 359–371.
20. Strauss A.L. *Continual Permutations of Action* / A.L. Strauss. – New York, 1993.